استانداردهای حق دفاع ۲۲
حق متهم بر محاکمه منصفانه در اسناد بین‌المللی .....

نقش وکیل در تحقیقات مقدماتی دادسرا ۲۳
ترازوی عدالت با دفاع وکیل میزان می‌شود .....

وکیل مدافع در حقوق کیفری ایران و اسناد بین المللی ۲۴
عدالت، اولین قربانی عدم دسترسی به وکیل .....

■ ویژه همایش وکیل، دفاع و تحقیقات مقدماتی ■

تضمین حقوق متهم

دکتر حسنعلی موذن زادگان*

تحقیقات مقدماتی مرحله حساس دادرسی کیفری است. اقدامات قضات تحقیق و ضابطان دادگستری در موارد خاص، در این مرحله همانند مراحل کشف جرم، تعقیب متهم و دادرسی به معنی اخص باید متضمن حفظ حقوق و آزادی‌های اساسی متهمان، ترمیم خسارات بزه‌دیدگان و تأمین نظم عمومی و منافع اجتماع باشد. با این همه تأمین حفظ حقوق فردی و اجتماعی مزبور به‌طور توأمان در این مرحله از دادرسی از پیچیدگی و ظرافت خاص بیشتری برخوردار است. زیرا از یک‌سو ضرورت حفظ نظم عمومی و منافع اجتماعی و ترمیم خسارت بزه‌دیدگان ایجاب می‌کند که به سرعت آثار و قرائن و دلایل ارتکاب جرم حفظ و جمع‌آوری شده و از فرار یا مخفی شدن متهمان جلوگیری شود و از سوی دیگر همواره نگرانی و بیم این امر وجود داشته است که در اثنای انجام اقدامات سریع مزبور دقت و احتیاط فدای تعجیل در ضرورت تسریع انجام تحقیقات شود و اشخاص شرافتمند به ناحق تحت‌تعقیب کیفری قرار گرفته و علیه ایشان کیفرخواست صادر شود. به همین لحاظ در تحولات نظام‌های دادرسی کیفری به منظور تأمین موازین حقوق بشر در اسناد بین‌المللی سعی وافر مبذول شده که ضمن تأمین حقوق جامعه، حقوق دفاعی اشخاص مظنون در این مرحله حفظ و توسعه یابد. در میان اقدامات متنوعی که در تحقیقات مقدماتی انجام می‌شود. نظر به اهمیت امر تحقیقات مقدماتی و به‌ویژه اقدام به بازجویی، اسناد بین‌المللی حقوق بشر، قوانین اساسی و نظام‌های عدالت کیفری مترقی کشورها، تضمینات حقوق دفاعی متهمان را در راستای حمایت از اصل برائت به عنوان میراث مشترک حقوقی کشورها، به هنگام اعمال تحقیقات پیش‌بینی و مقرر کرده‌اند. دفاع موثر متهمان و وکلای ایشان در استناد به حقوق دفاعی مزبور موجب جلوگیری از تعرض به حقوق و آزادی‌های اساسی آنان و صدور قرار منع تعقیب و یا موقوفی تعقیب در مرحله تحقیقات است. بنابراین تحقیق در تبیین مفهوم حقوق دفاعی متهمان و مصادیق آنها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۱-تبیین واژگان

■ ۱-۱- تحقیقات مقدماتی

همان‌گونه که اشاره شد، تحقیقات مقدماتی یکی از مراحل دادرسی کیفری است و در معنای وسیع به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌شود که از زمان وقوع جرم و شناسایی متهم آغاز و با تدارک پرونده جهت محاکمه او در دادگاه و یا رفع اتهام از وی با رعایت موازین دادرسی منصفانه صورت می‌گیرد. لیکن در مفهوم مضیق تحقیقات مقدماتی محدود به اقدامات قاضی تحقیق و یا ضابطان دادگستری به موجب قانون و یا ارجاع قاضی مزبور به ضابطان، در جمع‌آوری دلایل به نفع یا ضرر متهم، در موارد مصرح قانونی، صدور قرار تأمین جهت جلوگیری از فرار و یا مخفی شدن او و یا امحای آثار جرم و نیز اظهار نظر راجع به بزهکاری و یا بی‌گناهی او است. ماده ۱۹ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۷۸ با لحاظ معنای موسع مقرر می‌دارد: «تحقیقات مقدماتی مجموعه اقداماتی است که برای کشف جرم و حفظ آثار و ادله وقوع آن و تعقیب متهم از بدو پیگرد قانونی تا تسلیم به مرجع قضایی صورت می‌گیرد. ضابطین دادگستری حق اخذ تأمین از متهم را ندارند.»

■ ۲-۱- حق دفاع متهم

حمایت از حق دفاع متهم در دادرسی کیفری در حقیقت تضمین رعایت حقوق طبیعی اشخاص به‌ویژه حق حیات و آزادی ایشان است. حقوق مزبور با خمیرمایه شخصیت افراد با قطع نظر از اختلافات فرهنگی، اعتقادی، نژادی و مانند آن عجین شده است. بند «۱» ماده «۶» و ماده «۹» میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به جز در موارد مقرر آیین دادرسی به حکم قانون، سلب حق حیات و آزادی فردی را به عنوان مصادیق بارز حقوق طبیعی از سوی اشخاص حقیقی و یا حقوقی اعم از حقوق عمومی و خصوصی ممنوع اعلام کرده است. قوانین اساسی و عادی کشورها نباید و اساساً نمی‌تواند چنین حقوقی را نقض و یا به روش‌های خلاف عقل و اصول دادرسی منصفانه محدود سازد. از این رو وظیفه قانونگذار این است که به تبع الزام حفظ حقوق طبیعی، حق دفاع متهم و آثار و لوازم و آن را به عنوان تضمین حقوق مزبور به‌رسمیت شناخته و مجدانه به حمایت از آنها بپردازد. حمایت از حق دفاع مستلزم تصویب قوانینی بر اساس اصول دادرسی منصفانه است که ضمن احترام عمیق به آزادی بیان متهم در رسیدگی به امر کیفری، وسایل و امکانات کافی لازمه دفاع از اتهام را تدارک نماید.

■ ۳-۱- بازجویی

بازجویی یا تحقیق از متهم رکن اساسی تحقیقات جنایی است. هدف از بازجویی کشف واقعیت مجرمانه و تشخیص اتهام صحیح از سقیم است. بنابراین حداقل یکی از هدف‌های مهم بازجویی رعایت حق دفاع متهم است. به‌نظر می‌رسد که با توجه به اهمیت حق دفاع متهم در اعمال بازجویی، تعریف جامع آن چنین است: «بازجویی طرح سئوالات قانونی از متهم یا مظنون به ارتکاب جرم، به منظور کشف واقعیت مجرمانه و تضمین حق دفاع است.»

■ ۲- تضمینات حقوق دفاعی قبل از شروع به بازجویی

با توجه به موقعیت ویژه امر تحقیق از متهم در فرآیند تحقیقات مقدماتی، برحسب اصول دادرسی منصفانه قبل از شروع بازجویی تضمینات دقیقی در حمایت از حقوق دفاعی متهمان در نظام‌های دادرسی کیفری پیش‌بینی شده است. قاضی تحقیق و یا ضابطان دادگستری به نمایندگی از سوی قاضی تحقیق و یا به مباشرت در جرایم مشهود، مکلف به رعایت تضمینات مزبور هستند. در این بخش تضمینات حقوق دفاعی متهمان قبل از شروع به بازجویی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

■ ۱-۲- ضرورت وجود دلایل کافی

با عنایت به لزوم رعایت اصل برائت، در نظام‌های دادرسی کیفری به‌منظور حمایت از اصل مزبور الزامات مخصوص در کلیه مراحل رسیدگی مقرر شده است. از جمله این الزامات لزوم اثبات اتهام توسط مقام تعقیب و شاکی خصوصی از طریق تحصیل و ارائه دلایل قانونی و مشروع و منطبق با موازین دادرسی منصفانه نزد مقامات قضایی تحقیق و رسیدگی است. لذا امر بازجویی نیز که یکی از اقدامات حساس مرحله تحقیقات مقدماتی است، متوقف بر تحصیل و ارائه دلیل کافی مبنی بر توجه اتهام به متهم از سوی مقام تعقیب و شاکی خصوصی است. در حقوق کیفری ایران هرچند متنی که به صراحت این مطلب را بیان کند، به چشم نمی‌خورد، لیکن: اولاً؛ با عنایت به اینکه حسب صراحت ماده ۱۲۴ قانون آیین دادرسی کیفری «قاضی نباید کسی را احضار یا جلب کند، مگر اینکه دلایل کافی برای احضار یا جلب داشته باشد و احضار یا جلب بر حسب مورد مقدمه ضروری تحقیق از متهم است، بنابراین به طریق اولی بازجویی از متهم نیز باید مسبوق به دلایل کافی باشد.» ثانیاً؛ همان‌گونه که خواهیم دید، حسب ماده ۱۲۹ قانون آیین دادرسی کیفری تفهیم اتهام باید همراه با ذکر دلایل باشد و چون امر تفهیم اتهام نیز از تضمینات قبل از شروع اتهام است، لذا وجود دلایل کافی برای شروع به اتهام ضرورت خواهد داشت.

■ ۲-۲- ثبت هویت متهم

در مرحله تحقیقات مقدماتی طبق مقررات نظام دادرسی کیفری قبل از هرگونه اقدام تحقیقی، هویت متهم باید دقیقاً ثبت شود. ثبت هویت متهم معمولاً در اوراق مخصوص چاپی انجام می‌شود. این رویه در سایر کشورها نیز اعمال می‌شود. در حقوق ایران نحوه ثبت هویت متهم به شرح ماده «۱۲۹» قانون آیین دادرسی کیفری پیش‌بینی شده است. این ماده مقرر می‌دارد: «قاضی ابتدا، هویت و مشخصات متهم (اسم، اسم پدر، شهرت، فامیل، سن، شغل، عیال، اولاد و تابعیت) و همچنین آدرس (شهر، بخش، دهستان، روستا، خیابان، کوچه و شماره منزل) او را دقیقاً سئوال کرده به نحوی که ابلاغ احضاریه و سایر اوراق به‌آسانی مقدور باشد و متذکر می‌شود که...» در تبصره «۱» ماده مزبور در ادامه موضوع ثبت مشخصات متهم آمده است: «قاضی در ابتدای تحقیق به متهم تفهیم می‌کند، محلی را که برای اقامت خود اعلام می‌کند، محل قانونی اوست و چنانچه محل اقامت خود را تغییر دهد باید محل اقامت جدید را به گونه‌ای که ابلاغ ممکن باشد اعلام کند. در غیر این صورت احضاریه‌ها به محل اقامت سابق فرستاده خواهد شد... رعایت مقررات این ماده از نظر تعیین محل اقامت شاکی یا مدعی خصوصی لازم است.» در تبصره «۲» همان ماده «تخلف ماموران ابلاغ در انجام وظایف خود و یا گزارش خلاف واقع آنان در امور مربوط به وظایفشان مشمول مجازات مقرر قانونی» قلمداد شده است.

■ ۳-۲- تذکر به مواظبت در اظهارات

اهمیت بازجویی و آثار ناشی از آن ایجاب می‌کند که متهم در پاسخ به پرسش‌های مقامات قضایی و انتظامی با احتیاط و حزم و دوراندیشی عمل کرده و به واسطه اظهارات نسنجیده موجبات گرفتاری خود را فراهم نکند. آگاهی متهم از این نکته بسیار اساسی و موثر در سرنوشت قضایی او است. اما اشخاص به‌ویژه هنگامی که به عنوان متهم و آن هم بار اول نزد مقامات قضایی و انتظامی حاضر می‌شوند، آنچنان از حالت روحی و روانی غیرعادی و نگرانی مخصوص برخوردارند که قادر به درک جایگاه بازجویی و آثار و تبعات ناشی از آن نیستند. و چنانچه هشدارهای لازم قبل از انجام تحقیق به ایشان داده نشود، به احتمال زیاد با اظهارات ناصواب موجب لطمه به آبرو و حیثیت، آزادی، مال و یا حتی جان خود می‌شوند. از این رو در نظام‌های دادرسی کیفری به منظور حمایت از حقوق دفاعی اشخاص تمهیداتی به منظور انجام بازجویی صحیح و قانونی و مطابق با موازین دادرسی منصفانه اندیشیده‌اند.

■ ۴-۲- تفهیم اتهام با ذکر دلایل آن

لازمه حمایت از حق دفاع متهم در دفع یا رد اتهام روا یا ناروایی که به او نسبت داده‌اند و نیز رعایت اصل برائت در این فرآیند از دادرسی، آگاهی او از موضوع اتهام و دلایل آن است. زیرا جهل نسبت به موضوع و دلایل اتهام، موجب خدشه به حقوق و آزادی‌های فردی و به‌ویژه حق دفاع و نقض اصل برائت است. طبق شق «الف» بند «۳» ماده «۱۴» میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، در نظام‌های حقوقی اتهام فرد با ذکر نوع و علل آن باید در اسرع وقت و به تفصیل به زبانی که او بفهمد مطرح و به آگاهی وی برسد. قانون آیین دادرسی کیفری ایران مانند مقررات دادرسی کیفری سایر کشورها از قبیل آمریکا، انگلستان و لبنان حق آگاهی تفصیلی از موضوع اتهام را به صراحت برای متهم پیش‌بینی کرده است. ماده «۱۲۹» در مقام بیان این حق مقرر می‌دارد: «قاضی... موضوع اتهام و دلایل آن را به صورت صریح به متهم تفهیم می‌کند...» بیان کلمات «صریح» و «تفهیم» در ماده مذکور بیانگر آن است که بیان اتهام با جزئیات و دلایل آن باید به گونه‌ای صورت گیرد که متهم کاملاً درک نماید. به عنوان مثال اگر شخصی به عنوان معاونت در اختلاس تحت‌تعقیب است قاضی یا ضابط دادگستری باید ضمن تبیین مفهوم اختلاس از نظر حقوقی، عمل متهم را به عنوان یکی از مصادیق معاونت مذکور در ماده «۴۳» قانون مجازات اسلامی به همراه دلایل توجه اتهام توضیح داده و به درک کامل وی برساند.

■ ۵-۲- حق سکوت و اعلام آن

حق سکوت متهم در پاسخگویی به پرسش‌های قضات و ضابطان دادگستری به هنگام بازجویی در نظام‌های دادرسی کیفری پذیرفته شده است. شق «ز» بند «۳» ماده «۹» میثاق بین‌الملل حقوق مدنی و سیاسی به حق سکوت متهم تصریح کرده است. در حقوق ایران با عنایت به قسمت اخیر ماده «۱۲۹» قانون آیین دادرسی کیفری که مقرر می‌دارد «... چنانچه متهم از دادن پاسخ امتناع نماید، امتناع او در صورت مجلس قید می‌شود» حق سکوت متهم در اثنای بازجویی به نحو تلویحی مورد قبول مقنن است و قضات تحقیق و ضابطین دادگستری مکلف به رعایت این حق هستند.

■ ۶-۲- حق داشتن وکیل و اعلام آن

حق داشتن وکیل در تحقیقات مقدماتی و لزوم حضور و فعالیت قانونی وی در دفاع از حقوق موکل به‌ویژه در هنگام بازجویی تضمینی بسیار اساسی در جهت حفظ حقوق و آزادی‌های فردی و جلوگیری از اخلال به حق دفاع است. حضور وکیل در تحقیقات مقدماتی موجب برقراری توازن و تحقق اصل تساوی سلاح‌ها در روند دادرسی کیفری است. زیرا حضور قضات مجرب تعقیب، شاکی خصوصی، وکیل یا وکلای او و ضابطان دادگستری در سازمان دادسرا که به انگیزه حمایت از حقوق جامعه و زیان‌دیده از جرم در امر جمع‌آوری دلایل به‌ضرر متهم اشتغال دارند، مستلزم وجود حقوقدانانی فعال و برجسته در کنار متهم به منظور دفاع از حقوق قانونی وی است. حضور وکیل مدافع متهم در تحقیقات موجب جلوگیری از نابسامانی در امر تحقیق به ضرر وی و قوت قلب او است. در حقوق اسلام ذیل عنوان وکیل در خصومت (الوکیل بالخصومه) حق داشتن وکیل در کلیه دعاوی کیفری و یا مدنی به نحو اطلاق از بدو تا ختم دادرسی برای متهم و یا مدعی علیه جایز اعلام شده است. انتظار می‌رفت که مقنن در تصویب قانون دادرسی کیفری مصوب سال ۷۸، تحولات تقنینی دادرسی کیفری در راستای حمایت از حق دفاع و به‌ویژه حق انتخاب وکیل را مورد توجه قرار داده و علاوه بر پیش‌بینی حق مزبور به‌طوری که در تبصره یاد شده مطرح شد، صریحاً بازپرس را مکلف به اعلام حق مزبور به متهم نماید. اما متن تبصره عیناً به عنوان ماده «۱۲۸» قانون فوق‌الذکر پیش‌بینی شد و به این ماده تبصره‌ای اضافه شده که نه تنها موضوع تکلیف بازپرس به اعلام حق داشتن وکیل در تحقیقات را به بوته فراموشی گذاشته است، بلکه نفس حق داشتن وکیل را با لحاظ قیودی مبهم مخدوش کرده است. تبصره ماده «۱۲۸» می‌گوید: «در مواردی که موضوع جنبه محرمانه دارد یا حضور غیرمتهم به تشخیص قاضی موجب فساد گردد و همچنین در خصوص جرایم علیه امنیت کشور حضور وکیل در مرحله تحقیق با اجازه دادگاه خواهد بود.» بدین ترتیب قاضی می‌تواند با تفسیر سلیقه‌ای «جنبه محرمانه داشتن تحقیقات» که در هر اتهامی می‌تواند مطرح باشد و وجود فسادی که دامنه یا قلمرو آن تعریف نشده است از حضور وکیل در تحقیقات ممانعت به عمل آورد. با توجه به انتقادات موجهی که به این تبصره شد، مقنن در بند «۳» ماده واحده قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۸۳/۲/۵، مقرر کرد: «محاکم و دادسراها مکلفند حق دفاع متهمان و مشتکی متهم را رعایت کرده و فرصت استفاده از وکیل و کارشناس را برای آنان فراهم سازند.» با توجه به اینکه قانونگذار وفق مقرره مزبور در مقام بیان تعریف مجدد حق انتخاب وکیل از سوی متهمان بوده است و در عین حال قیود مذکور در تبصره ماده «۱۲۸» را مطرح نکرده و با عنایت به اصل قبح سخن لغو توسط مقنن و با توجه به لزوم تفسیر قانون کیفری به نفع متهم، می‌توان بر این عقیده بود که قیود مبهم ماده «۱۲۸» نسخ شده و حق انتخاب وکیل به‌طور مطلق برای متهم پیش‌بینی شده است. اما مشاهده می‌شود که مقنن دگر باره موضوع حق انتخاب وکیل توسط متهم را به فاصله حدود ۵ ماه بعد از مصوبه قانونی اخیرالذکر مورد توجه قرار داده و در بند ۷ ماده ۱۳۰ قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۸۳/۷/۱۶ مقرر می‌دارد: «به منظور اجرای اصل سی و پنجم (۳۵) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و نیز به منظور تامین و حفظ حقوق عامه و گسترش خدمات حقوقی هر یک از اصحاب دعوی حق انتخاب، معرفی و حضور وکیل در تمامی مراحل دادرسی اعم از تحقیقات، رسیدگی و اجرای احکام قضایی را به استثنای مواردی که موضوع جنبه محرمانه دارد و یا حضور غیرمتهم به تشخیص قاضی موجب فساد می‌شود، دارند.»

■ ۳- منع تأخیر از تفهیم اتهام

چنانچه دلایل کافی مبنی بر ارتکاب جرم و توجه اتهام به شخص یا اشخاص معینی در اختیار قاضی تحقیق باشد، باید بر حسب مورد به عنوان متهم جهت تحقیق احضار یا جلب شود. اما در رویه قضایی کشورها مشاهده می‌شود که بعضاً فرد مزبور را به عنوان شاهد یا مطلع احضار و یا جلب کرده و پس از اخذ سوگند اطلاعات لازم را از وی اخذ و مکتوب می‌نمایند و سپس در همان جلسه با عنایت به دلایل تحصیل شده و اخذ اطلاعات مزبور به عنوان متهم به وی تفهیم اتهام می‌کنند. این روش خدعه‌آمیز از مصادیق بارز اخلال در حقوق دفاعی متهمان است. زیرا اطلاعات اخذ شده از سوی شاهد یا مطلع که به همراه اتیان سوگند بوده است، وی را در محذور اخلاقی قرار داده و چه بسا در اظهارات خود اتهامی ناخواسته مطرح کرده است. به‌علاوه شخص متهم به هنگام شروع به بازجویی از تضمینات لازم از جمله حق داشتن وکیل و اعلام آن در هنگام بازجویی برخوردار بوده است که با عنایت به عنوان شاهد یا مطلع از این حقوق محروم شده است. در حقوق فرانسه تأخیر از تفهیم اتهام به شیوه مزبور مردود و ممنوع اعلام شده است و این موضوع در بسیاری از کشورها موجب ابطال تحقیقات است. در حقوق ایران منع تأخیر از تفهیم اتهام با ترفندهایی که مورد اشاره قرار گرفت، منع نشده است و این مطلب می‌تواند زمینه اخلال در حقوق دفاعی متهمان را فراهم سازد.

■ ۴- منع پرسش‌های القایی

از جمله اموری که می‌تواند بر روحیه افراد تاثیرگذار باشد و در نظام‌های دادرسی کیفری ممنوع اعلام شده است، طرح سئوالات القایی است. پرسش‌های مطروحه باید رافع تاثیر غیرمنطقی بر عواطف و احساسات متهم باشد. اساساً طرح این گونه پرسش‌ها نه تنها بر روحیه افراد ضعیف‌النفس تاثیرگذار است و تحت‌تاثیر تلقین به جرم ناکرده اعتراف می‌نمایند، بلکه در مورد افراد عادی نیز مؤثر واقع می‌شود. بنابراین از طرح این گونه سئوالات به شدت در اثنای بازجویی باید اجتناب شود. در پرسش‌های القایی نوع سئوال به گونه‌ای است که افراد را به پذیرش اتهام تحریک و سوق می‌دهد. مثلاً طرح این سئوال از شخص متهم به ارتکاب سرقت اتومبیل که آیا اتومبیل ربوده شده توسط شما آبی یا قرمز بوده است، تلقینی است زیرا ناخودآگاه فرد را به پذیرش اتهام سرقت و تفکر در مورد یادآوری رنگ آن وادار می‌کند. سئوال صحیح این است که آیا اتهام سرقت اتومبیل مدل... را با توجه به دلایل... قبول دارید یا خیر؟ طبق ماده «۱۲۹» قانون آیین دادرسی کیفری در حقوق ایران طرح سئوالات القایی ممنوع شده اما ضمانت اجرایی در متن ماده مزبور برای رعایت آن پیش‌بینی نشده است. اما همان‌طور که قبلاً اشاره شد در قانون آیین دادرسی کیفری سابق حداقل ضمانت اجرای انتظامی برای طرح اینگونه سئوالات مقرر شده بود.

■ ۱-۴- اکراه و اجبار

اکراه و اجبار متهم در پاسخ به پرسش‌ها در حین بازجویی، از مصادیق بارز تجاوز به حقوق دفاعی متهمان است. اکراه و اجبار متهمان برای اخذ اقرار از طریق اعمال شکنجه‌های جسمی یا روحی صورت می‌گیرد. شکنجه متهمان در اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر به شدت ممنوع شده است. مهم‌ترین کنوانسیون بین‌المللی در این زمینه، کنوانسیون منع شکنجه و دیگر روش‌های موهن در اثنای تحقیقات و بازجویی مصوب ۱۹۸۴ سازمان ملل متحد است. ماده «۱» کنوانسیون مزبور در تعریف شکنجه مقرر می‌دارد: «واژه شکنجه به هر عملی اطلاق می‌شود که عمداً درد یا رنج‌های جانکاه جسمی یا روحی به شخص وارد آورد، خاصه به قصد اینکه از این شخص یا شخص ثالث اطلاعات یا اقرارهایی گرفته شود یا به اتهام عملی که این شخص یا شخص ثالث مرتکب شده یا مظنون به ارتکاب جرم است، تنبیه گردد یا این شخص یا شخص ثالث مرعوب یا مجبور شود و یا به هر دلیل دیگری که مبتنی بر شکلی از اشکال تبعیض باشد، منوط بر اینکه چنین درد و رنج‌هایی به دست کارگزار دولت یا هر شخص دیگر که در سمت رسمی مامور دولت بوده است یا به ترغیب یا با رضای صریح یا ضمنی او تحصیل شده باشد. این واژه درد و رنج‌هایی را که منحصراً از اجرای مجازات‌های قانونی حاصل می‌شود و ذاتی یا مسبب چنین مجازات‌هایی است دربرنمی‌گیرد.» اصل «۳۸» قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در مقام منع اعمال شکنجه متهم در اثنای بازجویی می‌گوید: «هرگونه شکنجه برای گرفتن اقرار و یا کسب اطلاع ممنوع است. اجبار شخص به شهادت، اقرار یا سوگند مجاز نیست و چنین اقرار و سوگندی فاقد ارزش و اعتبار است. متخلف از این اصل طبق قانون مجازات می‌شود.»

■ ۲-۴- منع کاربرد روش‌های علمی مخل حق دفاع

بند «۱۰» ماده واحده قانون حفظ حقوق شهروندی مقرر می‌دارد: «تحقیقات و بازجویی‌ها، باید مبتنی بر اصول و شیوه‌های علمی قانونی و آموزش‌های قبلی و نظارت لازم صورت گیرد و با کسانی که ترتیبات و مقررات را نادیده گرفته و در اجرای وظایف خود به روش‌های خلاف آن متوسل شده‌اند، براساس قانون برخورد جدی صورت گیرد.» همان‌طور که ملاحظه می‌شود، ماده مزبور استفاده از اصول و شیوه‌های علمی قانونی را به هنگام بازجویی مجاز شمرده است. اما مفهوم شیوه‌های علمی و مصادیق آنها توسط قانونگذار به منظور حقوق دفاعی متهمان مشخص نشده است. از آن جهت که ممکن است برخی تصور کنند همه شیوه‌های علمی به‌هنگام بازجویی از متهمان مجاز و قابل استفاده است، تبیین این نکته ضروری است که وفق اصول دادرسی منصفانه آن دسته از شیوه‌های علمی که به حقوق دفاع لطمه وارد می‌کند، در هنگام بازجویی از متهمان منع شده است.

■ نتیجه گیری

به موجب اصول دادرسی منصفانه رعایت اصل سرعت در انجام تحقیقات مقدماتی دادرسی کیفری که ناظر به اقدامات تدارک پرونده در پیش از محاکمه با انگیزه حمایت از منافع جامعه و بزه دیدگان صورت می‌گیرد، نباید موجب غفلت از اصل برائت به عنوان میراث مشترک حقوقی کشورها و به تبع حقوق دفاعی متهمان به‌ویژه در امر بازجویی باشد. در بازجویی به عنوان مرکز ثقل تحقیقات مقدماتی، حسب اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر و در مطابقت با اصول و موازین دادرسی اسلامی، در راستای کشف حقیقت و حفظ حرمت و کرامت انسان‌ها و به منظور رفع اتهام روا یا ناروایی که به متهمان در فرآیند دادرسی نسبت داده می‌شود، حقوقی بنیادین موسوم به حقوق دفاعی پیش‌بینی شده است. حقوق مزبور مشمول دو مرحله قبل و اثنای بازجویی است. با وجود اینکه مصادیق حقوق دفاعی متنوع است، اما با محوریت حفظ حرمت و کرامت انسانی و تقید راستین به اصل برائت مقرر شده است. مصادیق این حقوق در پیش‌درآمد ورود به بازجویی، تذکر به مواظبت در اظهارات و یا هشدار به متهم نسبت به آثار مترتب بر اظهارات او در موقع محاکمه، تفهیم صریح اتهام با ذکر دلایل آن به زبانی که برای متهم قابل درک است، حق سکوت و داشتن وکیل به هنگام بازجویی و اعلام آن به متهمان، منع تأخیر از تفهیم اتهام و تعیین تکلیف ایشان به منظور آزادی و یا صدور قرار تأمین مناسب به محض دستگیری و یا حضور نزد قاضی و یا هر مقام صالح دیگر در مدت زمانی معقول است. در اثنای بازجویی محوریت مصادیق حقوق دفاعی، رعایت حق آزادی مطلق متهمان، احترام به کرامت انسانی و منع تعرض به حریم خصوصی ایشان در بیان اظهارات پیرامون اتهام است. به این منظور هرگونه اذیت و آزار جسمی و روحی، طرح سئوالات القایی و غیر مفید و بی‌ارتباط به موضوع اتهام و اغفال متهمان ممنوع است. حقوق دفاعی فوق‌الذکر نه تنها باید به هنگام انجام بازجویی توسط قضات رعایت شود، بلکه ضابطان دادگستری و یا پلیس قضایی که حسب قانون و یا نیابت قضایی به بازجویی اشخاص در مدت تحت نظر می‌پردازند، باید در نظام حقوقی پیش‌بینی و یا در صورت محدودیت در برخی موارد با حفظ اصول دادرسی منصفانه، تعریف و مشخص شود. در نظام دادرسی کیفری ایران برخی از حقوق دفاعی مورد اشاره اساساً پیش‌بینی نشده و یا در وضعیتی مبهم و نارسا است. قطع نظر از عدم اعلام حق داشتن وکیل، حتی صرف حق داشتن و حضور او با اختیارات وسیعی که به قضات تحقیق با عناوین کشدار و نارسا و قابل تفسیر سلیقه‌ای در جلوگیری از ورود وکیل در موقع بازجویی متهم اعطا شده، در هاله‌ای از ابهام است. تذکر به مواظبت در اظهارات به صورت فرم چاپی در اختیار متهمان قرار گرفته است و قضات تحقیق و ضابطان دادگستری به صورت شفاهی و شفاف مبادرت به اعلام این حق و آثار بیان مطالب بازجویی نمی‌کنند. ضمانت اجرای بطلان تحقیقات ناشی از نقض حقوق دفاعی به جز در موردی که اقرار متهمان ناشی از شکنجه‌های جسمی و یا روحی باشد، مقرر نشده است. تکلیف منع تأخیر در تفهیم اتهام که به شدت موجب اخلال در حق دفاع است، مشخص نیست. اعمال بازجویی از طریق روش‌های علمی و فناوری‌های نوین پیش‌بینی شده است، اما تعریف روش‌های مزبور و مصادیق آنها مشخص نیست. با وجود اینکه ضابطان دادگستری در مواردی به امر تحقیقات و بازجویی می‌پردازند، اما قانونگذار جز در سه مورد به شرح متن مقاله، تکلیفی صریح برای رعایت سایر حقوق دفاعی برای ایشان مقرر نکرده و این ابهام می‌تواند مخل به حقوق دفاعی باشد. با عنایت به مراتب مزبور، از آنجا که اخیراً پس از مدتی تعویق قانون آزمایشی آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۷۸ به مدت دو سال دیگر هم تمدید شده است و قوه قضاییه در صدد تدوین لایحه آیین دادرسی کیفری جامعی است، امید است که حقوق دفاعی متهمان را در انجام تحقیقات مقدماتی و به‌ویژه امر بازجویی مورد توجه قرار دهد.

*عضو هیات علمی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی

گزارش

دفاع از حقوق شهروندان

برگزاری همایش «وکیل، دفاع و تحقیقات مقدماتی» که با پیشنهاد نهادغیردولتی انجمن حمایت از زندانیان و مشارکت تعدادی از دانشکده‌های حقوق، کانون وکلای دادگستری مرکز و کمیسیون حقوق بشر اسلامی امکان‌پذیر شد، نقطه آغازی است برای شناساندن بخشی از مهمترین حقوق شهروندان به هنگام حضور نزد مراجع رسمی، انتظامی و قضایی که حق دفاع و دیگر تضمین‌های دادرسی عادلانه را دربرمی‌گیرد. داشتن وکیل در دادسراها و دادگاه‌ها با صراحت اصل ۳۸ قانون اساسی و تاکید اسناد اصلی بین‌المللی دربردارنده حقوق اساسی بشر از جمله ویژگی‌های برگزاری محاکمات منصفانه در دادگستری استاندارد است. چرا که برخورداری از وکیل مدافع برای شاکی و متهم نه تنها ضامن دفاع در برابر دلایل و مدارک ارائه شده در دادرسی و پرونده قضایی تشکیل شده است بلکه رعایت دیگر حقوق طرفین دعوی و بهره‌مندی ایشان را از آنها امکان‌پذیر می‌کند. حتی در صورت عدم اطلاع متهم یا شاکی از حقوق خود و یا عدم رعایت آن از سوی مقام رسیدگی‌کننده به پرونده، وکیل دادگستری با آگاهی از حقوق قانونی موکل خود، آن را اعلام می‌کند و اجرای آن را خواستار می‌شود. بنابراین محدود کردن وکیل یا جلوگیری از حضور وی در فرآیند دادرسی از آغاز تحقیقات مقدماتی تا پایان اجرای حکم نقض آشکار حقوق شهروند (شاکی یا متهم) و مستوجب مسئولیت برابر با مقررات داخلی و بین‌المللی است. همچنان که ممانعت از شهروندان برای تعیین وکیل انتخابی خود و دسترسی به وی مغایر با مقررات مذکور و واجد پیامدهای حقوقی و کیفری مهمی است که به بی‌اعتباری رسیدگی قضایی و اقدامات اداری و قضایی در پرونده مربوطه منجر می‌شود. حتی تعهدات قانونی مذکور بهره‌مندی افراد بی‌اطلاع از «حق داشتن وکیل» و یا «کسانی که توان مالی داشتن وکیل را ندارند» از حق دفاع توسط وکیل را به رسمیت شناخته و مقامات رسمی را مکلف به فراهم کردن وکیل مدافع برای این افراد می‌داند. آسیب‌شناسی سازمان قضایی و نظام حقوقی ایران در این باره از اهداف همایش دیروز بود. به‌ویژه آنکه قانونگذار ایران حضور وکلا را در بخشی از دادرسی با محدودیت و تردید مواجه کرده است. این همایش موضوع حضور وکیل در تحقیقات مقدماتی برای دفاع از متهم را مورد توجه قرار داد. روشن است در صورتی که این موضوع به صورت کامل از سوی مراجع قضایی پذیرفته و به صورت رویه تثبیت شود، بسیاری از تخلفات و نقض حقوق‌ها زمینه ارتکاب پیدا نخواهند کرد. به‌ویژه در جامعه ما بسیاری از شهروندان از حقوق قانونی خویش بی‌اطلاع‌اند و به دلیل همین ناآگاهی اغلب متوجه نمی‌شوند در کجا حقوقشان ضایع شده است. طبعاً این نقیصه اهمیت حضور وکیل را در مراحل تحقیقات دوچندان می‌کند. یک زمینه روانی و فرهنگی هم در جامعه ما وجود دارد که مجرم و متهم را به عنوان کسی می‌شناسند که صاحب هیچ حقی نیست، گویی نفس مجرمیت و متهم بودن، او را از حقوق انسانی محروم می‌کند و او مستحق هر گونه مجازات، سختی و محرومیت است. این ذهنیت موجب می‌شود کمتر کسی از حقوق این بخش از جامعه سخن بگوید. ناگفته پیداست به دلیل ذهنیتی که همواره جامعه نسبت به زندانیان سیاسی داشته است سخن گفتن از حقوق این نوع زندانی و متهم تا حدی پذیرفته شده است. اما سخن گفتن از حقوق مجرمین غیرسیاسی و بزهکاران کمتر مورد توجه است. لذا حضور وکیل در مراحل مختلف دادرسی که موضوع همایش مزبور است یکی از موارد اساسی در زمینه دفاع از حقوق شهروندان و آسیب‌دیدگان اجتماعی است. پنج دانشکده حقوق (تهران، علامه طباطبایی، شهید بهشتی، تربیت مدرس و دانشگاه آزاد اسلامی) در برگزاری این همایش سهیم شده‌اند. بانی این همایش انجمن دفاع از حقوق زندانیان است که یک NGO نوپا است. کانون وکلای دادگستری نیز در این همایش از ابتدا مشارکت فعال داشته و در مراحل اجرایی نیز همچون کمیسیون حقوق بشر اسلامی همراه بوده است. نفس مشارکت دانشگاه‌ها با تشکل‌های غیردولتی در چنین بستری نویدبخش چشم‌انداز نوین در عرصه اجتماعی و جامعه مدنی است که خود بسترساز قانونمندی گسترش حاکمیت قانون در جامعه خواهد بود.

■■■

**این ویژه‌نامه در بردارنده خلاصه بخش‌هایی از مقالات ارائه شده به